

DÖRDÜNCÜ KISIM.

KELİME.

BAHİS I. — ÖZ TÜRKÇE KELİME,

KENDİ MORFOLOJİ UNSURLARI [1] BAKIMINDAN.

127. *Öz türkçe kelimenin morfoloji unsurları.* — Öz türkçe kelimenin içinde şu morfoloji unsurları (muk. § 4) bulunur:

Kök (racine) + ek (suffixe) + sonuç (désinence) [2],

veya daha iyisi:

Kök + bir veya birçok türeme (dérivation) ekleri + bir veya birçok sonuçluk ekler.

Bir türkçe kelime içinde bulunmamasına imkân olmayan biricik unsur, köktür. Aşağıda gelecek üç taslak, kelimenin ekli veya eksiz olmasına göre aldığı muhtelif manzaraları gösterir.

128. Kelimenin birinci taslağı: *Kök.*

Yalnız kök ile yapılanlar; *ilkleme* (primitif) *kelime* lerdir.

Her türkçe kök, hiçbir ekin yardımı olmadan, (Muk. § 5; yine bak. § 133 tenbih) kendi kendine bir kelime olabilir.

Ml.: *ایش iş ;*

در ver.

Kökler ya *fiil* (işlev) vazifesiyle görünürler ki, bunlar (*ver* gibi), fiilin (verbal = işlevci, işlevlik,) denilen kökleridir; veya *isim* vazifesiyle görünürler ki, bunlar (*iş* gibi), *isimlik* (nominal = adıl, adık) denilen köklerdir.

[1] İfade edeceği alâkaya göre kelimenin uğradığı *şekil* (=sın) değişmesi ki bu, kelimenin, *insiral* (déclinaison) ve *tasrif* (conjugaison) da dahil, şamil manasıyla sigalanması, yeni kalıplara, şekillere dökülmesi demektir. Bu bakımdan gramerin bu bahsi umumiyetle (sigalanma = kuyumlanma) bahsidir. Buna bakarak morfoloji (=sarf)ye, arapçanın «siyga» kelimesi manasına uyarak sigalama manasıyla (kuyumlama veya kuymaca), veya sigalamaya meyil etme manasıyla (*kayuncama* «sürünceme gibi») tabirler kullanmak; ve şekilci, şekil verici unsur olan *ek* de (kuymaç = kahta, şekle dökme vasıtası) demek mümkündür. Yine yunancanın «morphé = şekil» kelimesi manasına uyarak «morphologie» ye «sınlanma = şekillenme» de denilebilir. Dergi: *sın* = şekil; Ykl. lehçemizde *sınamak* = «zihindeki düşünceye» şekil vermek, denemek, tecrübe ve tatbik etmek. Bu itibarla *ses* unsuru (phonème) için, (seslem) tabirini kullandığımız gibi, şekil unsuru (morphème) için de (sınlam) tabirini kullanmak ta mümkündür. A.U.E

[2] Bu kelime, lâtince (*désinere* = *finir* = nihayetlemek) masdarındandır. Sonlama tabirini (finale) karşılığı olarak, sonluk tabirini de (terminaison, munteha) için bıraktık. A.U.E.

Bir kök, nadir müstesnalardan maada (muk. § 849) hep birden hem isim, hem fiil olamaz.

129. Kelimenin ikinci taslağı: *Kök + bir veya birçok türeme ekleri.*
Bir veya birçok türeme eklerini içine alan kelime, *türeme* (dérivé = türemli) bir kelimedir.

MI.: ایشی iş-i ;
رددر ver-dir.

Türeme kelimelerden, § 508 ve alt tarafında, § 837 ve alt tarafında bahsedilecektir.

Kök, ilkleme (primitif) *kelime, türemsiz* (non dérivé) *kelime* tabirlerinin ancak itibarî ve muvakkat bir değeri vardır. Türkçenin morfoloji sistemindeki şeffaflığa rağmen, bu dilin mensup olduğu lisan zümresinin mukayeseli grameri o kadar ilerlemiş değildir ki, herhangi bir kelime unsurunun köke mi, yoksa şimdiki halde söyliyeni tarafından öyle olduğu hiç te farkedilmeyen eski bir eke mi ait olduğu daima kat'iyetle bilinebilsin.

Bu surettedir ki, eski türkçe metinlerde *ba-mak* (bağlamak) fiiline raslanmamış olsaydı, ilkleme bir kelime gibi görünen *bağ* kelmesinin hakikatte *ba +* ile bir türeme eki olan *-ğ* den ibaret olduğu bilinmiyecekti [1].

Buna mukabil, *bal'ık* ve *kul'ağ* gibi kelimeler, *kul'*, *bal'* parçaları malûm bir türkçe köke bağlanamamakla beraber, (başka kelimelerin de şahitlik ettiği *-ak -ık*, ekleriyle yapılmış) türeme kelimeler manzarasını veriyor. [2]

[1] Bizce bu misal yerinde görülüyor. *bağ* kelimesinin *ba+ğ* suretinde türeme bir kelime olması şüphelidir. Bu kelime, arkadaşları olan *pek* (=kuvvetli, YKL. pekiştirmek); *bek* (*beg*) (=kudretli, eli üstün); *bağa* D.L.T. 1.70. (=baga, sert, kuvvetli kabuk); *boğa* (=kuvvetli «hayvan»; *bag*) (=Çag. ağaç kabuğu); *bukoğu* (=kuvvetli bağ); *bağatar* (=bahadır, kuvvetli); D.L.T. III. 133. *bakanak* (=at tırnağındaki sert et, bakanak); *bakır* (=sert, kuvvetli maden); *boğmak* (=kuvvetle bastırmak); *boğça* (=kuvvetle sıkılıp bağlanan paket), gibi kelimelerde *b* (*p*) *k*, *b* (*p*) *k*, *bğ*, *bğ* (*y*) gibi değişik vokallerle görülenlerin bir çeşidi olarak görünüyorki, *bada* da (*ğ*) si düşmüş haliyledir. Nitekim D.L.T. III., 155 *ba* (=buğu), da böyledir. A.U.E.

[2] Birinci kelimenin aslı *bağlık* <*balık*, *balık*, (= *balh*, *belh* şehri) = tahkim edilmiş «şehir» olabilir. Deniz hayvanı manasındaki *balık* ise, *bol* × *uk* «bollaşmış, mebzul» aslından olabileceği gibi, «parçaya» manasındaki *pal* aslından «pullu, pullanmış» manasıyla *poluk* dan değişmiş te olabilir: ykl, *par/ça*; *pol'çok* (Radloff. IV) *pör/tül* (=parça dergi: Kandıra); lehçemizde *par.tal* (=parça parça); *par.tık* (=paralanmış); *böl.mek* (=parçalamak), ayırmak vs. ki, bunlar *b > p*, *r > l* konson değişimleriyle, ve ayrıca vokal değişimleriyle görülmektedir. İkinci kelime: *kul'ağ* (Radloff II. 963: *kuğ'lağ*) (=içi bozanık «yer»); veya D.L.T. Küg. II., 96 lâhin, ahenk. (YKL. kükremek = şiddetli ses çıkarmak), D.L.T. II. 160. *kü* = ses (manasından sıyt, şöhrət) kelimelerinin *art* sınıftan muhtemel bir çeşidi (*kuğ* ile *lağ* = ses yeri..) manasında bir kelime olabilir. Şu halde her iki kelimde (*ık*, *ik*) eki değil, *l'ak*, *lik* eki düşünülebilir.] A.U.E.

Bu sebeple türeme olsun olmasın, bütün türkçe kelimeler aynı suretle insıraf ve tasrif edildikleri için, bunlar hakkında *türemli*, *türemsiz* veya *ilkleme* tabirlerinin kullanılmasında amelî bir faide olmadığına göre, biz bunları kullanmaktan çekinerek, (yalnız bir türeme ekinin varlığını kaydetmek icap ettiği zaman) *türeme kelimeler* den bahsetmeyi yeter görüyoruz.

Fiillik (işlevlik) kökler ise, bahsettiğimiz tereddütlere nadiren meydan verdiğinden, icabında (*türemsiz*) *fiiller* için *kök* tabiri alakonabilir; fakat bunun için bile, 569 uncu bentte sergilenecek sebepler dolayısıyla, daha anlaşılır bir tabir olan *ilk «fiillik» taban* (base «verbale» élémentaire) tabirini kullanmak daha iyidir. [1]

131. Kelimenin üçüncü taslağı:

Kök } + *bir veya birçok sonuçluk ekler.*
Kök + bir veya birçok türeme eki.

Bir veya bir çok sonuçluk ekleri kucaklıyan, (ilkleme veya türeme) kelime, *bükünlü* (fléchi) bir kelimedir.

TENBİH. — Bükünlü kelimelere karşı olarak, birinci ve ikinci taslaklarla gösterilen kelimeler, bükünsüz (non fléchi) veya *taban* (base) kelimelerdir.

Bunun neticesi olarak bir taban, türemli veya türemsiz olabilir.

132. *Değişir* (değişimli = variable) ve *değişmez* (değişimsiz = invariable) *kelimeler*. — Türkçe bir kelime bükünlü *olabildiği* zaman *değişir*, *olamadığı* zaman *değişmez*dir.

[1] Müellif, gerek isim, gerek fiil mahiyetinde olan köklere umumiyetle (ilk taban), isim olanlarına (isimlik ilk taban), fiil olanlarına (fiillik ilk taban) diyor.

Meselâ: (*göz*) bir isimlik ilk tabandır. *göz + lük*, (*göz*) isimlik ilk tabanından türeme bir isimdir.

(*Gör*) bir fiillik ilk tabandır. *gör + dür* → (*gör*) fiillik ilk tabanından türeme bir fiildir.

(*Gözlükçü*) kelimesindeki son (*cü*) ekine göre: evvelce bir türeme isim olan (*gözlük*), şimdi bir türeme isim tabanıdır; (*gözlükçülük*) kelimesindeki son (*lük*) ekine göre: evvelce iki budaklı bir türeme isim olan *gözlükçü*, bu defa bir türeme isim tabanıdır, vs.

(*Göz*) ilk tabanından türetme ekleriyle yapılan *göz/lük*; *gözlük/çü*; *gözlükçü/lük* kelimeleri hep türeme isimler olup bükünlüdürler. Tek başına baliyle (*göz*) bükünsüzdür ki, bu durumunda aynı zamanda bir ilkleme isimdir.

Fiillere gelince: Fiillik ilk taban dediği: kendisine bina eklerinden biri veya birkaçı henüz katılmamış, katkısız (mücerret) fiil köküdür; türeme fiil dediği de: kendisine bina eklerinden biri veya birkaçı katılmış, katkılı (mezid) bir fiil köküdür. Bu bina ekleri bir, iki, üç olduğuna göre bunlar da tek, çok budaklı veya iki, üç, dört, vs. budaklıdır.

Bu eserin tercümesinde tabiidir ki, müellifin tabirlerini türkçeye çevirdik. Ancak bize kahrısa biz bu tabirler için (kök, köken) kelimelerini tercih ederiz. Maafumdur ki lehçemizde

133. Şu halde *her değişir türkçe kelime. bükünsüz* kalabilir, diğer bir tabirle, bazı hallerde kendisinde sonuçluk ek olmaksızın görünebilir.

Bu hâdise :

1° *isimlerde*, müfret mücerret (=tekil salt, nominatif singulier) oldukları zaman, (yani, mutlak «=absolu» halinde iken) [muk. § 239 ve aşağısı] görünür. Bükünlü olmıyan isimlere, isim tabanı (base nominale) adını verebiliriz.

2° *fiillerde*, emrin müfret muhatabı oldukları zaman görünür. Bükünlü olmıyan fiillere *fiil tabanı* (base verbale) ismini verebiliriz.

TENBİH. — Bu kaide yalnız türeme kelimelere değil, ilkleme kelimelere de uyarıldığından, bunun neticesi olarak saf ve sade bir *kök*, bir morfoloji vazifesi görebilir. Hakikatan, kendisinde bir sonuç eki olmadan kullanılan bir *isimlik kök*, müfret mücerret değerindedir: *ایش* *iş* gibi; ve bir *fiillik kök* ise, *emrin* müfret muhatabı değerindedir. *ور* *ver*, gibi.

134. *Sonuçluk ekin tarifi.* — Evelki bentlerde verilen malûmattan istifade edilerek, sonuçluk ekin şöyle bir tarifi yapılabilir: *isimlik tabanlardan müfret mücerret olmak kıymetini ve fiillik tabanlardan müfret (muhatab)a emir olmak kıymetini götüren bir unsurdur.* [1]

köken: kökü toprakta bulunan asıl kökten türeyerek yerde kol salan ikinci bir köktür ki, bunun üzerinde yaprak, çiçek, meyva biter: karpuz, kavun, kabak vs. kökeni.

Şu halde isim ve fiilin ilk tabanına kök (isim kökü, fiil kökü: göz, gör-), ve bunlardan türeme olan isim ve fiil tabanına köken demek daha uygundur: (İsim kökeni: «gözlükçü» de «çü» ye göre gözlük; «gözlükçülük» te «lük» e göre gözlükçü) gibi ki, bunlar da iki, üç, dört vs. budaklı olurlar. — (Fiil kökeni: «gör-üş-ül/dü» de «ül» e göre «görüş»; ve «görüştürülmeldi» de «me» ye göre «görüştürül») gibi ki, bunlar da iki, üç, dört vs. budaklı olurlar. Aynı zamanda dikkat etmeli ki, «görüştürül/dü» de «ül» e göre «görüştür»; «görüştü/dü» de «tür» e göre «görüş» kelimeleri de, hem bir emri hazır fiili, hem de bu eklerle göre birer «köken» dir. Bunlarda da ilk taban olan «gör» bükünsüz, ötekiler bükünlüdür.

Bunların arasında gerek kökleri ve gerek ekleri itibariyle şimdilik sarih bir malûmat edinilemeyen veya (uğra-, okşa-, alda-, aksa-) gibi aslı bilinip kullanılmıyan eklerle, kullanıştan düşen eklerin teşkil ettiği kaynaşık kökler de vardır ki, bunları hakikatte *köken* olmakla beraber *kök* saymak icabeder.

Bundan başka isimlere fiil yapma ekleri meselâ (-la,-sa,-r, vs.) getirilerek (*ağ-la, an-la, taş-la, su-sa, kara r*) suretinde henüz fiil kökü haline getirilenler vardır ki, ayrı sınıf olmakla beraber, bunlar henüz (kök) sayılırlar ve ayrıca köken de olurlar: *ağla/t-, anla/ş-, taşla/n-, susalt-, kara/t-...* vs. A.U.E

[1] Bu tarif, Kütahyalı Abdürrahman Fevzi Efendinin Miqyāsü-l-lisān kıstāsü-l-beyān adlı türkçe gramerinde biraz farklı olarak, mesalâ fiilden türeyen isimlerde مفردالتبعية «mugayyiret-ün nisbe = alâkayı değiştireci» ve mücerret fiillere bina ekleri katarak fiiller yaratmakta مفردالاحداث «mugayyiret-ül ahdās = hadesleri değiştireci» tabirleriyle ifade edilmiştir: A.U.E.

- ML. : *iş-ten* : *iş* ilkleme isminden, *den)lenik* [1] haleti;
iş-çi-den : *iş-çi* türeme isminden, *den)lenik* haleti;
ver-dim : *ver-* ilkleme fiilinden;
ver-dir-dim : *ver-dir-* türeme fiilinden.

İHTAR. 1 — *Ortaklaşık veya zamirlik ekleme* — Bunlar, türeme ekleri ile sonuçluk ekler olmak vazifelerinde ortak olan eklerdir. Türeme ekleri olarak, katıldıkları isimde müfret mücerretlik haletini bırakırlar.

(Meselâ, isim bu halini evelce kaybetmiş olsa bile - *ki* suretinde bir ek ona bu haletini yeniden verebilir.)

Fakat, asıl türeme ekleri denilenlerden şu farkla ki, bunlar bazan sonuçluk eklerinden sonra gelirler. Ve böylece sonuç ekleri vaziyetini almış olurlar.

ML. : *ben-im*; *ben-im-ki*.

(görüüyor ki - *ki* eki bu misalde sonuçluk ek olan "im = *[in)lenik]* ekinden sonra gelmiştir).

Ortaklaşık ekler bunlardır: mülkiyet (possesif) eki (bakınız § 220) ve - *ki* eki (bak. § 284). Her ikisi de zamir mahiyetinde olduklarından, bunlara zamirlik ekler (suffixes pronominaux) de denilebilir.

Bir ortaklaşık eki kucaklıyan kelimelerin taslağı böyledir :

Kök Kök + bir veya birçok türeme eki	} + bir veya birçok sonuçluk ek + bir ortaklaşık ek	+ bir veya birçok sonuçluk ek.
---	---	--------------------------------

İkinci olarak türeme kelime.

Bu taslak daha ziyade nazarı bir şeydir. Burada gösterilen bir veya birçok unsurlar, yapılaşta bulunmayabilir (Muk. 291).

İHTAR. 2. — Kelimeleri bükünsüz halleriyle mümkün olduğu kadar gösteren kamuslar da, türkçe fiiller, emrin müfret muhatabı suretiyle gösterilmeli idi. Avrupada neşredilen ilmi gidişli kamuslar (bilhassa M. Radloff'un dört ciltlik büyük kamusu) umumiyetle bu yolda olup kelimeler, ait oldukları lisanların transkripsiyonlarına göre tasnif edilmiştir. Fakat bunlar, Arap yazısındaki şekillerine göre tasnif edildikleri zaman, fiilleri mastar şekillerinde göstermekten ibaret olan an'anevi usul, (mastar alâmeti dolayısıyla) onları kıyafetçe isimlerden ayırt etmeğe (ve bu ekte mevcut bir boğazlı sayesinde) aynı zamanda mensup oldukları sınıfları göstermeğe yaramak cihetinden fâidelidir.

[1] İnsirâf (ismin halleri)a mahsus tabirleri, şöyle türkçeleştirmek te mümkündür :

<i>salt</i>	:	(mücerret = nominatif)
<i>i)lenik</i>	:	(mefulünbih = accusatif)
<i>e)lenik</i>	:	(mefulünileyh = datif)
<i>de)lenik</i>	:	(mefulünfih = locatif)
<i>den)lenik</i>	:	(mefulünanah = ablatif)
<i>in)lenik</i>	:	(aidiyet, «izafet» = génitif) A.U.E.

135. Değişimli türkçe kelimeler şunlardır: değişimli isimler (alem "substantif," ve zamir),ve fiil.

Değişmez kelimeler şunlardır: sıfat (zarf) ve edatlar.

Değişimli, değişimsiz kelimeler taslağına gelince, 133 üncü bentteki mütalealardan çıkan neticeye göre, değişir bir kelime, 128, 129 ve 131 inci bentlerde gösterilen üç taslağın herhangi bir halinde görülebilir, ve değişmez bir kelime ise, yalnız ilk iki taslağa uyarlanabilir.

[1] Daha iyisi bu kelimeye fransızcası *adjectif*, karşılığı olarak (katmaç denmeli idi. Sıfat (daha doğrusu vâsıf), bir varlık (zat)ı vasıflarından biriyle bildiren kelimedir ki, bu varlık söylenik olsun (güzel çiçek), veya gizlenik kalsın (güzel), daima onlardaki bir «güzellik» vasfını bildirir. Ve varlık söylenik olduğu zaman o varlık isminden evvel ona katılır ki, asıl vâsıf «sıfat» böyleleridir. Fakat aynı vaziyette varlıklara katılan (düşen çocuk) terki binde olduğu gibi, «düşen» kelimesi, güzellik gibi bir (düşerlik?) vasfını bildirmez, sadece o varlığa meselâ «çocuğa» arız olan bir hadesi bildirir. Buna da sıfat demek doğru değil; bu terkipte sıfat, nahiv sıfatıdır. Nitekim (bu adam) daki «bu» kelimesi de güzellik gibi bir (buluk?) vasfı bildirmez. Frenkler bunun için asıl sığfata *adj. qualificatif* = vasıflıyan katmaç, ötekisine de *adj. déterminatif* = tarifleyici katmaç derler. A.U.E.

[2] Katkın (= adverb), fiilin üst yanına katılan kelimedir ki «zarf, hal» vs. gibi hususî manaları vardır. Fakat ne zarf (zaman, mekân), ne hal, bu kelimenin umumî tabiri olamaz. Kaldığı bu: 1. fiilin kucakladığı hâdesin manasını tamamlamak için ondan evvel katılır: güzel söyledi (söyledi fiilinde var olan söylemek hâdesinin nasıl olduğunu bildirerek onun manasına değişiklik katar. 2. sıfatın manasına değişiklik katar: (çok) inatçı. 3. bazan failin halini bildirir, ona aittir: Öğretmen mektepten yorgun geldi. Yorgun kelimesi fiile değil öğretmene aittir ki, onun yorgun halini bildirir. vs. A.U.E.

[3] Bu sebeple buna pek âlâ *vokallerin gibileşmesi* (*assimilation vocalique*) de denilebilir. (D.L.T. III, 85 kib = kalıp: kerpiç gibi = kerpiç kalıbı. Oğuzda misil ve benzer: bu er anıng gibi = bu adam onun misli A.U.E.) Bununla beraber, türkçede bu hadisenin pek kendine mahsus olan garip mahiyeti, esasen kullanıla kullanıla yerleşmiş olan vokaller ahengi tabirinin istimalini hakk gösteriyor. Sık sık kullanılmış olan sadece ahenk (*euphonic*) tabirinin ise, pek şümüllü olmak gibi bir mahzuru vardır. J.D.

Bizdeki «savti ahenk» tabirindeki savt (= ses) ise, hem vokale, hem konsona ait olduğu için, bu tabir de yeriinde değildir. A.U.E.

BAHİS II. — ÖZTÜRKÇE KELİME

KENDİ FONETİK UNSURLARI BAKIMINDAN.

ÖZ TÜRKÇE KELİMENİN VOKALLERİNE DAİR KAİDELER.

I. VOKALLER AHENĞİ VEYA

VOKALLER GİBİLEŞMESİ.

136. *Öz türkçe* kelimenin vokalleri, daha umumî bir fonetik hadise olan *gibileşme* (benzeşme = assimilation)un (muk. § 185) hususî bir halinden başka bir şey olmıyan vokaller ahengin (harmonie vocalique) den gelme bir tesire baş eğer.

Bu hadise yüzünden bilhassa *pek mühim* bir kanun meydana çıkar ki, bunu şu yolda ifade etmek mümkündür:

Bir tek ve aynı öz türkçe kelimedede, ya yalnız ön sınıf vokalleri olan: *e i, ö, ü, den*, ya yalnız art sınıf vokalleri olan: *a, ı, o, u* dan biri bulunur.

Bunun neticesi olarak, bütün türkçe kelimeler iki sınıfa ayrılır.

1° *Ön (damaklı)* sınıf.

Ml.: *دری deri* ;

اورجی örücü.

2° *Art (boğazlı)* sınıf.

Ml.: *طوندرمه dondurma* ;

آلین alın.

137. Bu kaidenin müstesnaları son derece nadir olup, böyleleri ise hemen daima (*ı* yerine) *i* söylenişli olur.

هانگی hangi ;

هانیا haniya, hani yerindedir (bak. § 385 [1])

دانی dañi ;

[1] Bu kelime, *hanı-ya* suretinde iki kelimenin kaynaşmasıyla vücade gelmiştir : A.U.E.

- اشبو işbu (eskimiştir); [1]
 اینانمق inan-mak; ve aynı kökten: inan, inanç, inak;
 ایراق irak;
 ایرماق ırmak; [2]
 تیمور timur (bu esasen kitap söylenişiyle olup asıl konuşma dilinde
 دیمیر demir dir);
 طینازی dışarı veya dışarı;
 آلمان elma, (diğer lehçelerde: aľma).

(muk. yine داش - daş, كى - ki, کن - ken ekleri için § 146 da söylenenlerle.)

Bu listeye şu dışarlıklar da katılır: şişman; katmer; kaşmer; (acaba yabancı bir kelime mi?); [3] yang'ec [4].

hangi kelimesi hanğı veya kanğı diye söylenir (muk. VIGULER s, 80; muk. eski imlâsiyle ٲٲٲ).

irak kelimesi ihtimal ki ayır-mak mastarından daha eski şekilde bir* ayır-aç tan gelmiş olacak; muk. 1426 yılı yazmaları, yaprak 197 de bu fiilin imlâsı:

اشبو یرده عکم طرفك دغ بر یره اولب کیتماک بوندن ایرماک (ایرماک)

işbu yerde muhkem taruñ dağı bir yere irilüb [5] gitmeñ.... bundan iyirmekke? [6] (irilmekke).

Aynı yapıda başka misaller: ایرماک muk. BIANCHI, ایرماق یریلماق aırılmaq yerine.

138. Büyük vokaller kanunu, yalnız öz türkçe kelimelere uyarlanır. Yabancı (Arap, Fars ve başka) dillerden alınma kelimeler, esas itibariyle menşelerindeki söylenişlerini bırakmadıkları için bu kanunun tesirinden kaçmaktadır.

- Ml. : فضیلت* fazilet;
 ابرو** ebrü;
 پروتستو (italyanca) protesta.

[1] Bu kelime de, eski şekli (اشبو) suretinde görüldüğü üzere, os + bu (= işte bu) gibi iki kelimenin katılmasıyla vücutte gelmiştir. A.U.E.

[2] Müellifin burada (irak, ırmak) gibi verdiği iki misal, esasen i değil : ile dir A.U.E.

[3] Bu kelime (kaşmer) zulüm ve sitem manasına arapçadır. A.U.E.

[4] Lehçemizde: yang'ec. A.U.E.

[5] Bu kelime, D.L.T, I, 227 de irilmek = noksan, eksik olmak manasıyledir; yine I. 155 te edirmek (tefrik, ayırmak) kelimesiyle ilgili görünüyor: etli tirnaklı edirmes = et(li) tirnak (lı) ayrılmaz; yalnız bunda üstün olan baş harf evvelkisinde esrelidir. A.U.E.

[6] Bu kelime hareke işaretlerinin durumuna göre (buradan iyirmekke = buradan ayrılmaya) olacak; meğer ki nasih yanlışlığı ile başka bir kelime yerine yazılmış ola. Her halde «iyirmek» okunamaz. A.U.E.

Fakat, türkçe ve bilhassa halk dili bunlarda bile, dilin bir temel kanunu insiyak (itinti) ile uyarlıyarak, vokallerin söylenişini ahenk kanunu icaplarına göre ekseriya bozar.

MI. : صورت* *sūret* asli söylenişi yerinde : *surat* ;

إلا* *illā* asli söylenişi yerinde : *ille* ;

هنوز** *henūz* asli söylenişiyerinde : *henūz*.

139. *Sınıf değiştirme.* Türkiye lehçesinde ön sınıftan olan bir kelimenin bazan, öteki bir Türk lehçesinde art sınıftan olduğu görülür.

MI. : Türkiye lehçesinde : يني *yeni* - altay lehçesinde : *yañı* ;

يشيل *yeşil* - öteki lehçelerde : *yaşıl*, *gajil* ;

پیشمک *piş-mek* - şark türkçesinde : *piş-mak* ;

عسره *esre* : (ı, i) vokalleri işareti (muk. § 26) - şark türkçesinde : *asra* «altta».

Art sınıftan ön sınıfa geçiş, her zaman tam bir surette olmaz ki bu, aynı kökün iki sınıftan da türemeleri bulunmasına sebep olur.

MI. : بىچمک *biç-mek*, fakat aynı zamanda *bıç-aç* (şark türkçesinde *biç-mak*). [1]

أوت *üt-mek* [2] (veya *öt-mek*) = اوتق *ut-mak* her iki sınıfta ortaktır.

Başka misaller (ki manaları için kamuslara bak.) *yiliş-mek* × *yılışmak* ; *kışır* × *kışır* ; *kirpik* × *kırpık* ; *çığır* × *çığır* ; *issi* × *ıssı* ; *bizlengiç* × *bızlangıç* ; *imizgen-mek* × *imizgan-mak* ; *bisrik* × *bısrık* ; *yülük* × *yoluk* ; *çögen* × *çoğan* ; *çigit* × *çıgit* ; *öyük* × *oyak* ; *çepres-mek* × *çapraş-mak* ; *gürük* × *ğurak* ; *gelineç* × *yalınğaç* ; *çiz-mek* × *çiz-mak* ; *büyü* × *bağü*. *Çocuk* kelimesi Rumeli'de *çöcük* suretinde söylenir.

Türkiye lehçesinin ön sınıf söylenişini üstün tutmağa meylettiğine bir başka misal olarak, bak. § 163.

B. o, ö VOKALLERİNE AIT KAİDE.

140. Türkiye lehçesinde ön vokallerden *ö* ve bunun art karşılığı olan *o*, kelimelerin yalnız ilk hecelerinde bulunabilir. (muk. § 613).

MI. : اورومچک *örümcek* ;

قولايلاشقى *koşaylaşmak* ;

Bu kaidenin dışarıkları son derece az bir miktardadır.

MI. : قولون *koşon* (صيبا); [3]

[1] Sonra yine lehçemizde alt yanındaki hece vokalinin gerileşik (régressif) tesiriyle *bu-çuk* ki, bunun da aynı *biç-mak* mastarından ilk şekli *br-çak* olmak gerektir. A.U.E.

[2] Lehçemizde : yutmak'tan, yutulmak : oyunda kaybetmek A.U.E.

[3] Dîvânü Lûgât-it-Türk I, 338 *kulan* = tay. A.U.E.

خوطوز *hotoz* (bak: § 68). [1]

Bu kaide, ne yabancılardan alınmış kelimelere:

Ml.: قونسولوس *konsoşos* [2],

ne de kelime terkiplerine (ki bu hal oldukça seyrek) uzanmış değildir.

Ml.: آلیقومق *aļaço(y)-maç*.

II. VOKALLER AHENGİNİN KONSONLARDA YANKILANIŞI.

141. Esasen yalnız vokallerle ilgili olan ahenk hadisesi, bazı konsonlara: meselâ boğazlılara ve yandan titreşim *l* ye de akseder.

Ön sınıftan (*damaklı vokalleri olan*) bir kelimedede *damak önlü* dediğimiz *k* ك, *g* گ, *y* گ den başka boğazlılar bulunamaz.

Ön vokallerin varlığı yüzünden dilin ileriye gidişi, bu saydığımız boğazlıların ye)leşme (*mouillure*) sine sebep olur.

Art sınıftan bir kelime ise, *damak artlı* denilen *ķ* ق (ħ خ, h ا), *ğ* غ, *ğ* (bak. § 58, muk. levha § 80) den başka boğazlıları alamaz. Vokallerin mahiyeti yüzünden dilin geriye çekilişi, konsonların tabiatı üzerinde başka bir tesir yapar.

l sesine gelince, ön sınıf kelimelerinde, hemen de Fransızcanın *l* si gibi bir *düz l* suretinde söylenir; halbuki daha geriden çıkartılan yandan titreşim *damakardı l* ancak art sınıf kelimelerinde (muk. § 71 ve 72) görünür ki, *elma* (muk. 137 §) bundan dışarıdır.

Bu konson değişimleri ancak boğazlılardaki yazılış farklarıyla görünür. Kaypak konsonlar olan *l* (*l*) ise, Arap yazısında daima aynı (ل) şekliyle gösterilir. Buna mukabil *t*, *d*, *s* konsonlarından herbiri, her iki halde de

[1] Bununla beraber daha başka misaller de bulunabilir:

koşoz (paradan yana boş, sıfrüyet), *zifos* (zipos? = belki çamurdan zıplıyan miktar); *bornos* (arapçada برنوس - برنس, *al*: bürünmek, ten *bürünüş?* kelimesi yine arapçalaşmış *el* - *bürde*: baştan geçirilen uzun örtü, kelimesi gibi türkçe «bürü-mek» ten görünüyor); *yelloz* rüzgârlanmış, *havâi* (meşrep); *cadaşos* (cadılaşmış); *salyanğos* (salyalanmış); *kavanoz* (işi boşanık), *koncoşos* (umacı × vampir, ki aslı belki ya ceza, işkence manasına *kın* dan: cezaya, işkenceye meyleden, işkence eden; veya aslı *kan*'dan: kana meyleden manasıyla *kınçifos* × *kançifos* asıllarından?).

Bütün bunlar, gerek Orta Asyada hâlâ bazı lehçelerde; ve gerek çok eski Türk lehçelerinde umumiyetle cari olan bu halin lehçemizdeki kalıntıları halinde görülebilir. A.U.E.

[2] *horos* kelimesi de böyledir: Yunanca, «beraber ötenler» manasında *choros*, veya «dikkat» manasına *chronos* tau. A.U.E.

143. Yukarıdaki cetvelden şu kaideler çıkarılabilir:

1° Yazılışta ق، غ، ط، ص، خ، ه [1] harflerinden birini içine alan her türkçe kelime, art sınıfa aittir.

2° Yazılışta ك (bu şeklin iki sınıf kelimelerine de uzanan «ك» nin gösterdiği hal ayrı) harfini içine alan her türkçe kelime, ön sınıfa aittir.

Bu kaideler (Arap yazılı) türkçe kelimelerin okunuşu için faydalıdır. Hakikaten görüldüğü üzere, vokalleri gösteren şekiller, (bilhassa kelimelerin iki sınıfı üzerinde de koşuşan و، ی şekilleri) bunların mahiyetini (bakınız § 35) göstermeğe hiç elverişli ve yeter değildir.

Şu halde ك، ق harfleri, büyük bir miktarda öz türkçe kelimelerde ve birçok eklerde buldukları için, yukarıda verilen bu malûmatın amelî kıymeti pek büyüktür.

144. Buna mukabil, د، ت، س harfleri kendileriyle beraber bulunan vokallerin mahiyetini kat'iyetle tanıtmaya müsait değildir. Hakikaten, ط، ص harflerinin kullanışı art sınıfın bütün kelimelerine uzatılmayıp yalnız keyfe göre içlerinden bir takımına özellenmiştir. Halbî ekseriya öyle olur ki, bir tek ve aynı kelimenin aynı zamanda, (simultané) olarak hem ت hem ط، veya hem د hem ط ile iki türlü yazılışı olur:

MI. : طاتلی fat·lı [2]

طوداق t(=d)udak.

ص، س şekilleri hususunda, her halde şuna da dikkat etmeli ki, şimdiki kullanışta, birinci şeklin ön sınıfa, ikincinin art sınıfa özellenmesiyle birbirinden sıkı sıkıya ayırt edilmesine doğru bir meyil görünüyor.

Bir defa da hem ت hem د suretinde iki ses göstermek gibi büyük bir mahzuru olan ط nın yazıda umumileşmesi hakkında var görünen korku olmasaydı, (ط × ت) harflerinde de buna benzer bir tekâmül hâsıl olacaktı. Halbuki işaret ettiğimiz bu temayül şimdiki kullanışa göre kelime vokalinin mahiyetini hesaba katmaksızın söylenişte her d olanı د yazarak bu karışılığı önlemekten ibaret olan karşılık bir temayülle çatışmış bulunuyor.

MI. : طوداق tudak yerine, دوداق dudak ;

طوغرو foğru yerine, دوغرو doğru.

[1] Bununla beraber (هپ) hep denir. J.D. (Bu harfi buraya katmak doğru görünmüyor. A.U.E.)

[2] ط=ت yazılışı (art sınıf) kelimelerinin sonundan veya içinden ziyade, başlarında daha çoktur. Fiillerde ت başta daima ط şeklinde, fiillik kök veya tabanların sonunda ise ت şeklinde yazılır : طونق (tat-mak) طانیق (tanıt-mak). J. D.

III. EKİ OLAN KELİMELERİN FONETİĞİ.

145. Hep bilinen bir şeydir ki, ek (bak. § 9, ihtar 1), öz türkçede kullanılan biricik unsur olduğu için, bunun kullanımında nâzımlık (dizginlik) eden kaideleri iyice bilmek gerektir.

Bu kaideler, eklerin bütününe, (türemlilik = dérivatif) ve (sonuçluk = désinentiel) eklere uyarlanır.

146. Bir türkçe kelime ile bir ekin ilişik etmesi, bazan vokallere, bazan konsonlara tesir ederek, bu iki unsurun fonetik teşekkülünde başkalaşmalar olmasına sebep olur. Biz bu başkalaşmalara (vokal veya konson değiş tokuşları) adını veriyoruz.

Bundan maada bu değiş tokuşlar (mutations) içinde şunlar ayırt ediliyor:

1° Ekle ilgili olan değiş tokuş ki, her hangi bir ekin vokal veya konson yapısı, onun katılmış olduğu kelimenin mahiyetine göre tayin edilmesiyle ifade edilir (bunlar ek değiş tokuşları "mutations suffixales" dir). Sayıca en çok ve tatbik sahası en geniş olanlar bunlardır. Hakikaten yalnız *داش* - *daş* (§ 546), *ک* - *ki* (§ 284), *کن* - *ken* (§ 1352), den ibaret üç ek, katıldıkları kelime her ne olursa olsun, daima oldukları gibi kalırlar. Kaldıkları, halk dilinde bunların son ikisi [1] bile bu başkalaşımlara uğrarlar.

2° Kelimenin kendisiyle veya daha doğrusu, kelimenin bazı sonlama (finales) konsonlarıyla ilgili olan değiş tokuşlar (mutations consonantiques). Bunlar daha az miktarda olup tatbik sahaları da daha darlaşıktır.

Bunlara bakarak daha şimdiden şu netice çıkarılabilir: *(eklemsiz) bir öz türkçe kelime, fonetik yapısı itibariyle eklerin fonetik yapısından daha çok duraklı (sabit) bir unsurdur.*

Şimdi bu değiş tokuşların iki türüsünü sırasıyla gözden geçireceğiz.

A. EKLERE AİT DEĞİŞ TOKUŞLAR.

147. Ek değiş tokuşları, eklerde bazan vokallere, bazan konsonlara dokunur.

1. EKLERDE VOKAL DEĞİŞ TOKUŞLARI (eklerde vokaller ahengi).

148. Bunlar, eklerdeki son vokalin işleminden (fonction) ileri gelir. (bak, daha ileride § 150 ve 151).

[1] Ve bazan birincisi: A.U.E.

A. Ek vokalleri.

149. Bir ekte yalnız şu altı vokal bulunabilir:

$$\frac{e \ i \ \ddot{u}}{a \ \iota \ u}$$

ö ve o vokalleri, 140 ıncı bentte gösterilen kaidenin tatbikiyle, ekler dışında kalmış oluyor.

Bu altı vokal, yukarıda (§ 39) gösterilen tasnife uydurulunca, birbiri üstüne üç sıraya bölünür:

1° Alçak vokaller (iki)	:	a, e;
Yüksek vokaller (dört)	:	ı, i, u, ü;
2° Art vokaller (üç)	:	a, ı, a;
Ön vokaller (üç)	:	e, i, ü;
3° Düz (bıtaraf) vokaller (dört):	:	ı, i, [a, e] [1]
Yuvarlak vokaller (iki)	:	u, ü.

B. Ek vokallerinde değişirlik (variabilité).

150. Ek vokalleri duraklı (sabit) unsurlar değildir. Bunlar daima ekli kelime sonundaki vokalin işlem (fonction) ine göre uyarlanırlar. Başka türlü söyleyelim: aynı bir ek içindeki vokalin mahiyet (timbre) i değiştir; çünkü o vokal, ekin katıldığı kelimenin son vokal ine göre adını uydurur. Bunun içindir ki, meselâ *اكر* *ejer* kelimesinin *i)lenik* (mefulünbih, accusatif) hali *اكرى* *eğer-i* olduğu halde, *قازان* *qazan* ın *i)lenik* hali *قازانى* *qazan-ı*; *توتون* *tütün ün i)lenik* i *توتونى* *tütün-ü*; *قورشون* *kurşunun i)lenik* i *قورشونى* *kurşun-u* olur.

151. Bu kaide aşı yabancı olan kelımelere katılan eklere de uyarlanır.

152. Hiç olmazsa öz türkçe kelımelere ait olmak üzere vokaller ahengine ait umumî kanunun uyarlanması (bak. § 136 ve alt tarafı) eklerde duraklı (değişmez mahiyetli) bir vokalin bulunması imkânını tek başına ortadan kaldırmağa yeter.

Meselâ, *e)lenik* (mefulün ileyh, datif) için bir - a eki var; bu unsur, *kol*, gibi bir kelımeye katılabilir ise de, yalnız art vokalleri kucakhya bildiği için, onun bu haldeki şekli *kol-a* suretindedir. Fakat *bel* gibi ön sınıftan bir kelımede bu böyle olamaz. Buna da aynı - a yı verip * *bel-a* dense, bu yukarıda geçen kanuna karşı olacağı için, - a nın ön sınıftan karşılığı olan - e alınarak *bel-e* denilir. Demek ki *e)lenik* eki, ne e ne de a olup, *nöbetle e* ve *a* mahiyetinde olan bir vokaldır. Bu ise vokallerde bir

[1] Eklerdeki düz ve yuvarlak vokaller içinde a, e nin de gösterilmesi de amelî bir netice olmadığını anlatmak için onları köşeli çengel içine aldık. J. D.

keşikleme [1] (alternance) dir ki, şöyle bir $\frac{e}{a}$ taslağıyla gösterilebilir. Lisanîyat (linguistique) ta bu keşiklenme (tenavüp) tabirinin hususî bir kavramı olduğu içindir ki, biz burada bunun yerine *değiş tokuş* (mutation, değişleniş,) tabirini kullanmış bulunuyoruz.

153. Bu kaide bütûn ek vokallerine uyarlanır. Bunun neticesi olarak, ek vokallerinin *değiş tokuş*larında son derece geniş bir uyarlama sahası vardır. Bunlar içinde malûmdur ki, yalnız üç ek bu kaideden dışarı kalıyor (bak. § 146)

C. Bir ek vokalinde olabilen değişirliklerin hududu. Ek unsurlarının iki sınıfa bölünüşü.

154. Bir ek vokalinde mümkün olan *değişirlikler* keyfe göre değildir. Bunlar bir yönelme (orientation) tutturmuş olup, bazı sınırlardan ileri geçmezler.

Ek vokallerindeki *değiş tokuş*ların yöneltisi de, hududu da aşağıdaki esasa göre belirlenir:

Ekteki yüksek bir vokal, ancak yüksek bir vokalle *değiş tokuş* eder, ve edebilir. (Yani herhangi bir ekteki vokal meselâ bir *i* ancak *ı*, *ü*, *u* ile *değiş tokuş* eder de hiç bir zaman *a*, *e* ile edemez).

Yine ekteki alçak bir vokal ise, ancak alçak bir vokalle *değiş tokuş* edebilir. Bu da şu demektir ki, herhangi bir ekteki vokal meselâ bir *e*, (esasen alçak eklerde yalnız iki vokal olduğu için) ancak *a* ile *değişlenir* (permuter).

Bu esas, eklerin tasnifinde temel olmağa yarar.

155. Türkiye lehçesinde ekler (daha iyisi eklik unsurlar \Rightarrow éléments suffixaux [2]) iki sınıfa ayrılır:

1° Kendilerinde *e*, *a* vokalleri bulunan, ve daha doğrusu, hakikatte nöbet nöbet *a e*, ses mahiyetlerinde görüldüğü halde bir bakıma göre tek bir

[1] Türkçe lehçelerinde *keşik* kelimesi nöbet karşılığı olarak halâ kullanılmaktadır. kaldığı, coğrafya istilahlarında da buna *keşikleme* suretinde raslanmaktadır. Şemsettin Sami Beyin tefsirine göre: bu bir rüzgârın ismidir ki, Marmara denizine nisbetle Keşik (arapçası, kısîs ten farsçalaşmış şekil) dağı cihetinden esen cenubu şarkî rüzgârı olup, bu tarafla cenup tarafı arasından esenine kible keşiklemesi, ve yine bu tarafla şark tarafı arasından esenine de güü doğusu keşiklemesi denir. Bundan da anlaşıldığına göre bu, bir nöbet nöbet iki cihet arasından esen rüzgâra verilmiş keşikleme (nöbetleme) tabirinin bir çeşide veya bozuntusudur. A. U. E

[2] Veya eklik heceler. Hakikaten bir lâhikada mütenevvi mizaçlı iki eklik unsur (iki hece) bulunabilir:

- (y) *elim* (iltizamînin cemî mütekellim eki), — (y) *elî* (bir ulaç \Rightarrow gérondif eki) gibi. D. J.

vokali olan eklik unsurlardır. Bunun içindir ki biz bunlara birinci sınıf veya yalın *değiş tokuşlu* $\left(\frac{e}{a}\right)$ eklik unsurlar adını veriyoruz (ki böylelerine itibarî bir tabirle: *e* vokalli eklik unsurlar demek te olur). [1]

Başkaca, *a e alçak* vokaller olduklarına göre (muk. § 37), bunları *alçak vokalli eklik unsurlar* diye isimlemek te olur.

2° Kendilerinde *i, ı, ü, u* vokalleri bulunan ve daha doğrusu, bir bākıma göre, tek bir vokalli olduğu halde icabında bu dört ayrı manzara ile görünen eklik unsurlardır. Başka bir tabirle, bazan $\frac{i}{ı}$ *değiş tokuşu*

bazan da $\frac{ü}{u}$ *değiş tokuşu* ile görüldüğüne göre bu, $\left(\frac{i}{ı} \times \frac{ü}{u}\right)$ suretinde bir *değiş tokuşun* *değiş tokuşudur*. Bunun içindir ki biz bunlar için ikinci sınıf veya *katmer* *değiş tokuşlu* eklik unsurlar tabirlerinin her ikisini de fark gözetmeden kullanıyoruz. İtibarî olarak ve kısaltma suretiyle bunlara *i* vokali eklik unsurlar demek te olur.

Başkaca, *i, ı, ü, u* yüksek vokaller olduklarına göre (bak. fıkra 37), bunları *güksek vokalli eklik unsurlar* diye isimlemek te olur.

İHTAR. — **Bu kitabın devamınca hep ayrı olarak kayıt ve işaret edilmiş olan eklerde e veya i den başka vokal görülmez; fakat unutulmamalı ki, bu bir sadeleştirme tarzından ibaret olup, yoksa bu vokaller, daima hatırdâ tutulması lâzım gelen kaidelere göre ses mahiyetlerini değiştirirler.**

156. Bu ayırıştaki faide şudur ki, her hangi eklik bir vokalin uğradığı *değişirlikler*, o vokali ait olduğu sınıfın çerçevesi dışına çıkamaz. Meselâ bir *de* eki *da* olur da, *di* vs., olamaz.

[1] Bizim için bunda şu iki isimlemeden birinin tercih edilmesi daha uygundur: ya inceli kalınlı sadece üstünü havi olan bir çeşitliler için *biriz ekler*: (ki bu kelimeyi tabir diye böyle kullandık);

İnceli kalınlı esre + inceli kalınlı ötrüyü havi iki çeşitliler için (*ikiz ekler*);

İnceli kalınlı üstün + inceli kalınlı esre + inceli kalınlı ötrüyü havi üç çeşitliler için (*üçüz ekler*) gibi kısa türkçe tabirler kullanmak, veya en munis olarak, türkçemizin verdiği (üstün, esre, ötrü) tabirlerine burada meydan vermektir:

Birinci sınıf için, (üstünlü) ekler (= eklik unsurlar); ikinci sınıf için (esreli × ötrülü) ekler; üçüncü sınıf için (üstünlü × esreli × ötrülü) ekler tabirleri bize daha açık görünmektedir. Vaktiyle yalnız hareke (vokal) işaretlerini bildirmeğe yarayan bu türkçe tabirler, esasen vokal nevilerini ayırtmek gibi ahenk kanununun bu kısımlarını izaha çok elverişli ve bu yoldaki ihtiyaçlara çok uygun düşünmektedir.

Bir de müellif burada yalnız iki sınıfı gösteriyor; muzaride, menfi ekinde ve daha başkalarında görülen üçüzlü vokal halî, meselâ: *aç - ar, geç - er* (üstün), *al - ır, ver - ir* (esre) *ol - ur, öl - ür* (ötrü) burada gösterilmiyor. A.U.E.

Dilin şimdiki halinde böyledir; fakat Türk dillerinin mukayeseli ve tarihi grameri gösteriyor ki, gerek aynı bir lehçe içinde, gerek muhtelif lehçelerde bir takım ekler bazan alçak (veya geniş) vokalli, bazan yüksek (veya dar) vokalli olabiliyor.

Bazı hallerde (muk. s. 635), apaçık olarak alçak (veya geniş) mahiyetin yüksek (veya dar) bir mahiyet halinde zayıflayışı (affaiblissement) veya duruluşu? (amuissement) olur; fakat bazı hallerde de mümkündür ki, iki eklem sınıfı arasındaki kararsızlık daha ilk çıkış zamanında başlamış olsun.

Bu seslem (phonème) lerin ilkleme hali ne olursa olsun, böyleleri *toptan vokallenik* ekler diye isimlenebilir, ve vokali de muhtelif altı ses mahiyetli olması ihtimali gösterilmek üzere yunancanın α: alpha harfiyle gösterilebilir.

Bu ekler şunlardır: - *dan* (§ 343, ihtar, 2, sonunda) ki, bu belki daha eski bir - *dañ* (s. 649, ihtar) dandır; - (*ya*) (s. 898, tenbih 2) ki, daha eski bir - *kay* (§ 1343; s. 938 - 939) dandır; - *kan* (§ 865 ve 868) ki, ihtimal daha eski bir *kañ* (§ 1396) dandır; - *çañ* (s. 635 a); - *lañ* (s. 924, tenbihler); - *kağ* (§ 870) ve daha az ehemmiyetli başka ekler (bak. § 871).

Her hangi eklik bir unsurun hangi sınıfa ait olduğunu ancak kullanış gösterebilir.

Meselâ, cemi alâmeti, ve *e)lenik, den)lenik, de)lenik*, sonuçları, vs., birinci zümreye aittir.

Temellük eki, aidiyet «izafet» eki, *i)lenik*, vs. sonuçları, ikinci zümreye aittir.

Şimdi bu değiş tokuşların nasıl halledileceğini, yani her hangi bir kelimeye katılan her hangi bir ekin ses mahiyeti ne olacağını bilmek kalıyor.

D. Eklik bir vokaldeki değişirlik mekanizması.

(Eklik vokalin değiş tokuş kanunları.)

157. Eklik vokalin birinci değiş tokuş kanunu:

Kelimenin son vokali ön sınıftan ise, ek vokali de ön sınıftan olur.

Bununla bakışık (symétrique) olarak, kelimenin son vokali art sınıftan ise e vokali de art sınıftan olur.

Bu kanun eklik unsurların iki zümresine de kol salmıştır ki, 136 ncı bentte gösterilen büyük ahenk kanununun pek tabii bir neticesinden başka bir şey değildir. Yabancı kelimelere de kol salmış olduğu için bunun daha geniş bir tatbik sahası vardır.

Bu birinci değiş tokuş kanununu birinci sınıftan (yahn değiş tokuşlu) eklik unsurlara uyarlamakla şöyle bir amelî (işe yatkın) bir kaide elde etmiş oluruz.

Ekli bir kelimenin son vokali *e, i, ö, ü* vokallerinden biri ise ek vokali *e* olur.

Bununla bakışık olarak, ekli bir kelimenin son vokali *a, ı, o, u* vokallerinden biri ise ek vokali *a* olur.

(*ل* -ler ekiyle) çoklanık (cemi = pluriel) tan misaller:

درسler <i>ders-ler</i> ;	آدملر <i>adam-lar</i> ;
مندیلر <i>mendil-ler</i> ;	قادینلر <i>kadın-lar</i> ;
گوزلر <i>göz-ler</i> ;	قوزلر <i>kuzu-lar</i> ;
یوزوکلر <i>yüzük-ler</i> ;	چوچقلر <i>çocuk-lar</i> .

Değiş tokuş yalın olduğu yani sadece iki vokalle sınırlandığı için, birinci sınıftan bir ek vokalinin her bir hususî hale göre mahiyeti ne olacağını tayin etmeye birinci kanun yeter.

Bunun zıddına, aynı kanun eklik unsurların ikinci sınıfına tatbik edilince şu hakikatlere yol açar:

e, i, ö, ü den sonra ek vokali ya *i* ya *ü* olur.
a, ı, o, u dan sonra ek vokali ya *ı* ya *u* olur.

Bunda değiş tokuş katmerli olduğundan birinci kanun tatbik edilirse, bu değiş tokuştan ancak biri halledilir; öteki $\frac{i}{ı} \frac{ü}{u}$ değiş tokuşu ise ancak ikinci bir kanunla halledilebilir ki, bunun mevzuu ne gibi hallerde *i* nin *ü* ye, *ı* nin *u* ya tercih edilmesi lâzım geleceğini tayin etmek olacaktır.

İHTAR. — Bu kanunun tatbiki, ardınca konson değiş tokuşlarına yol açar ki, bundan ileride 166 ve aşağısındaki bentlerde bahsedilecektir.

158. İkinci vokal değiş tokuş kanunu (ikinci sınıftan eklik unsurlara mahsus):

Kelimenin son hecesi yuvarlak vokalli (bak, § 38) ise, katmer değiş tokaşlu bir ek unsurunun (yüksek) vokali yuvarlak olur.

Kelimenin son hecesi düz (bitaraf) ise, ek vokali de, düz (bitaraf) olur.

Yani kullanışta şöyle olur:

Kelimenin son hecesindeki $\frac{\ddot{o}}{o} \frac{\ddot{ü}}{u}$ dan sonra ek vokali $\frac{\ddot{ü}}{u}$ olur;

Kelimenin son hecesindeki $\frac{e}{a} \frac{i}{ı}$ dan sonra ek vokali $\frac{i}{ı}$ olur [1].

Bu ikinci değiş tokuş kanunu, birinciye muvazi olmayıp, onun üstüne gelir ve onunla çaprazlanır. Bunun içindir ki, burada biz vokalleri, birinci kanunun tatbikında daha evvelce uğradıkları halleriyle gösterecek surette

[1] Bu kayıt, küçük harflerle basılmış metni şimdiye kadar gözden geçirmiş olanlara aittir. J. D.

kümeledik. Burada ikinci sınıftan bir ek vokalinin (veya yüksek bir ek vokalinin) [1] görünebileceği dört manzaranın tafsilâtını veriyoruz; misal

[1] Bizce bu kanun, yalnız ekleri belli olan kelimelere değil, belli olmıyan kelimelere de şamil olmak üzere (isim, fiil) hepsine ait olacak, ve tabii müellifin bu verdiklerini de ihtiva edecek surette daha umumîdir:

Art ve ön vokallerde umumî bir benzeşirlik kanunundan başka, yine bu kanun içinde olmak üzere vokallerin ayrıca bir çeşitleniş kanunu vardır ki, öz türkçe kelimelerdeki eklerin de 1 türlü 2 türlü, 3 türlü olarak keşiklenmelerine sebep olur.

a. Art vokallerde:

1. Kalın üstün (a) lı evvelki bir heceden sonra gelen hecenin vokali, kalın üstün (a), kalın esre (ı), kalın ötrü (u), dan biri olabilir (ki, müellif kanunun bu son ihtimalini burada itibara almamıştır. Filhakika bu da eklere ait olmakla beraber ekle kökün ayrıldığı kelimelerde de görülür, ve yine herhalde köklere aittir.):

kağ - ağ, çal - ar;
yağ - ın, al - dı;
lav - uğ, ———.

Bu son vaziyet yalnız isimlere mahsustur; fiillerde bu yoktur. İsimlerde de ancak sonraki hecenin kapalı hece olması şarttır. Sonraki hece açık olursa yine bu da olamaz. Meselâ *kağa, kağı*, olur da, *faraza kağı* da olduğu gibi evvelki hecenin a vokalinden sonra bir açık hecenin vokali u olamaz. (eski *tapu*, kelimesi tek müstesnadır; halbuki bu tecvidimiz hariciinde son zamanlarda bazı terimler ve soyadları alınmış görülmektedir).

2. Kalın esre (ı) lı evvelki bir heceden sonra gelen hecenin vokali kalın üstün (a), kalın ötrü (u) dan biri olabilir:

kız - ağ, siz - ar;
kıy - ı, kıy - dın.

3. Kalın ötrü (o, u) lu evvelki bir heceden sonra gelen hecenin vokali kalın üstün (a), kalın ötrü (u) dan biri olabilir:

kov - a, boz - ar — tu - zağ, bul - sa;
kor - u, sor - sun — sa - cu, dur - sun.

(ö, o) lu hece yalnız kökü havi ilk hecedir.

b. Ön vokallerde:

1. İnce üstün (e) li evvelki heceden sonra gelen hecenin vokali ince üstün (e), ince esre (i) den biri olabilir:

geç - e, geç - er;
gem - i, gez - dik.

2. İnce esre (i) li evvelki bir heceden sonra gelen hecenin vokali ince üstün (e), ince esre (i) den biri olabilir:

biz - e, in - er;
siz - i, bil - sin.

3. İnce ötrü (ö, ü) lü evvelki bir heceden sonra gelen hecenin vokali ince üstün (e), ince ötrü (ü) den biri olabilir:

göz - den, ör - se — gü - zel, gül - me;
köp - rü, öl - dū — büt - ün, sür - dü.

Bu vaziyetlere göre, art sınıftan vokallerin umumî ahengi içinde (isim, fiil ne olursa olsun) kelimenin ilk hecesi vokali ikinci hece vokale, ikinci hece vokali, üçüncü hece vokale vs. bu esaslar dahilinde zincirleme nazım olmaktadır. Ön sınıftan vokallerin umumî ahengi içinde de her evvelki hecenin sonraki heceye yine bu esaslar dahilinde zincirleme nazım olduğu anlaşılır. A. U. E.

olarak ta şühudî mazinin birinci şahsı olan - دم (ki itibarî olarak -dim - olsun) ekini alıyoruz:

$\frac{e}{i}$	den sonra, i:	$\frac{söyle-dim}{getir-dim}$	$\frac{سویله دم}{کتیر دم}$
$\frac{\ddot{o}}{\ddot{u}}$	den sonra, ü:	$\frac{\text{çöz-düm}}{yürü-düm}$	$\frac{چوز دم}{یورودم}$
$\frac{a}{i}$	dan sonra i:	$\frac{kullan-dım}{alış-dım}$	$\frac{قوللاندیم}{آلیشدم}$
$\frac{o}{u}$	dan sonra u:	$\frac{sor-dum}{unut-dum}$	$\frac{سوردوم}{اونوتدم}$

İHTAR. — Eğer bir ek iki heceden kümelenmiş olur ve e mahiyetinde bir vokali, onun ardınca da i mahiyetinde bir vokali kucaklamış bulunursa, kendisinde i vokali olmakla beraber ek, yalnız değiş tokuşlu olur. Bu itibarla iltizamının cemi mükellimi olan -(y)elim eki, ancak -(y) aılım ile değişlenebilir. Şu halde mese!â *-(y) aılım, *-(y) elüm çeşitleri, ikinci vokal değiş tokuş kanunu icabınca imkânsız olur:

MI.: ver.elim;
al-aılım.

Katmer değiş tokuşlu bir ek, yalnız değiş tokuşlu bir ekten sonra geldiği zaman da böyledir. Bu takdirde bu da $\frac{i}{i}$ suretinde bir yalnız değiş tokuş haline gelmiş olur. Nitekim -ler ekinden sonra -im eki ancak -im ekiyle keşiklenebilir.

MI.: göz-ler-im;
saç-lar-ım.

e. *Vokaller ahengine ait kaidelerin bütünleme görünüşü ve süzüntüsü.*

159. Gerek umumî olarak türkçe kelimeye ait (§ 136 dan 139), ve gerek hususî olarak eklere ait (§ 148 den 158) olmak üzere söylenen şeyler şöylece hulâsa edilebilir.

1° Türkçe kelimelerin (içlerinde ek unsurları da olmak üzere) bütününe ait olan vokaller ahengi esası.

Türkçe kelimelerin, ön ve art vokallerin ayırt edilmesi üzerine kurulu olarak ikiye bölünüşü (uski bir tertip içinde dil alımlanışı = attraction linguale) dir.

$\frac{E I \ddot{O} \ddot{U}}{A I O U}$

İHTAR. — \bar{O} ve o vokalleri kelimenin ancak ilk hecesinde bulunabildikleri için ek vokalleri takımından dışarda kalmış olurlar ki, böylece bu takım, şu altı vokale inmiş olur.

$$\frac{e \ i \ \bar{u}}{a \ i \ u}$$

2° (Kelimededen müstakil olmak üzere) yalnız kendileri itibara alınan ek unsurlarına ait vokaller ahengi esası.

Alçak vokallerle yüksek vokallerin (şakulî bir tertip içinde dil alınması) diye ayırt edilmesi üzerine kurulu olarak, ek unsurlarının yalnız değiş tokuşlu ve katmer değiş tokuşlu ek unsurları suretinde iki sınıfa bölünüşüdür.

$$\left(\frac{e}{a}\right) \left(\left(\frac{i \ \bar{u}}{i \ u}\right)\right)^{[1]}$$

Tek yaylar içindekiler yalnız değiş tokuşu, çift yaylar içindekiler de katmerli değiş tokuşu gösterir.

3° (Türkçe veya yabancı) kelimenin son vokali ile ilgileri itibara alınan ek unsurlarına ait vokaller ahengi kanunları.

a. Eklerin iki sınıfına uyarlanan birinci kanun.

Kelimedeki son vokallerin, büyük vokaller kanunundaki aynı esas üzerine kurulu olarak iki zümreye bölünüşüdür.

Bu kanun, birinci zümreye (yaln değiş tokuşlu) ait bir eklemede, vokali tayin etmeğe yeter. O zaman bunun tatbik sureti şöyle hulâsa edilebilir:

$$\left(\frac{e}{a}\right) \frac{i \ \bar{o} \ \bar{u}}{i \ o \ u}$$

Ufkî çizgi, kelimedeki son vokallerin iki zümreye bölünüşünü gösterir.

b. İkinci kanun, evelkinin üstüne getirilip onunla çaprazlaşır. Bu kanun, ikinci zümre (katmer değiş tokuşlu) nun ek unsurlarına aittir.

(Ufkî çizgiyi çaprazhyan bir çizgi ile gösterilmiş olup), yuvarlak vokallerin ve bitaraf (düz) vokallerin ayırt edilmesi (dudak alınması) üzerine kurulu olarak kelimedeki son vokallerin bölünüşüdür.

Taslağı:

$$\frac{e}{a} \left(\left(\frac{i}{i}\right)\right) - \left| \frac{\bar{o}}{o} \left(\left(\frac{\bar{u}}{u}\right)\right)\right.$$

160 Önce geçen iki taslağı da bununla katıştırarak aşağıda gösterildiği üzere muhtıra nev'inden rumuzlu bir cetvel elde edilir ki, bunda vokallerin tertibi § 39 da verilen tertibe muadil olur:

$$\left(\frac{e}{a}\right) - \left(\left(\frac{i}{i}\right)\right) - \left| \frac{\bar{o}}{o} \left(\left(\frac{\bar{u}}{u}\right)\right)\right.$$

Birinci sınıftan (tek yaylarla gösterilen yalnız değiş tokuşlu) ek unsurları isteniliyorsa, bu taslak şöyle okunmalı:

[1] (S. 105, 1)deki haşiyelerde verdiğimiz izahlara göre bir üçüncüsü de vardır ki, bu taslak ona göre tadil edilebilir. A.U.E.